

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ФЕДОРОВА Юлія Миколаївна

УДК 811.161.2'373.7 (043.3)

**ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ ЗНАЧЕНЬ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, професор,
Козачук Ганна Олександрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
Інститут української філології,
професор кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Януш Ядвіга Вацлавівна,
Національний авіаційний університет,
Інститут повітряного і космічного права
та масових комунікацій,
професор кафедри українознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Бойко Вікторія Миколаївна,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
доцент кафедри української мови.

Захист відбудеться 14 червня 2010 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано « 13 » травня 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На сучасному етапі дослідження фразеологічних одиниць у вітчизняній лінгвістиці здійснюється у двох напрямках: загальнотеоретичному і практичному. До теоретичних питань фразеології належать вивчення природи фразеологічних одиниць, фразеологізація, тобто процес і закономірності творення фразеологізмів, дослідження їх структури, семантики, шляхів поповнення та функціонування. Практичний напрям дослідження пов'язаний з теорією та практикою укладання фразеологічних та інших типів словників, у яких подаються фразеологічні одиниці, функціонуванням фразеологізмів у текстах різних функціональних стилів.

Теоретичні питання фразеології мають давню історію дослідження і повною мірою представлені у працях українських (О.О. Потебня, Б.О. Ларін, Л.Г. Скрипник, М.Ф. Алефіренко, В.Д. Ужченко) і російських мовознавців (В.В. Виноградов, Л.І. Ройзензон, В.П. Жуков, М.М. Шанський, В.М. Мокієнко, В.М. Телія та ін.).

Останнім часом посилюється науковий інтерес до фразео-тематичних груп – підсистем фразеологічних одиниць, об'єднаних на основі наявності в їх структурі компонентів, що належать до однієї лексико-семантичної групи або до одного поняттєвого поля. В українській мові систематизацію фразеологічного матеріалу за фразео-тематичними групами вперше здійснила Л.Г. Скрипник. Наукові праці останніх років в галузі фразеології свідчать про збереження інтересу саме до фразео-тематичних груп фразеологічних одиниць. Фразеологізми з компонентом “власне ім'я” вивчали Н.А. Москаленко, Є.С. Отін, О.Ф. Кудіна, М.Ф. Алефіренко, М.С. Разумейко, Є.С. Регушевський, В.Д. Познанська, Н.М. Пасік, О.А. Мороз; анімалістичний компонент у фразеологізмах вивчали Л.С. Войтик, Н.Д. Петрова, А.І. Богуцька, В.М. Бойко, Д.В. Ужченко. Меншою мірою вивчені об'єднання фразеологічних одиниць, які мають семантично однотипний компонент. Певною мірою описані фразеологізми з власними назвами міфологічного й біблійного походження (Н.В. Павлюк) та з назвами людей (Н.В. Щербакова).

Незважаючи на ґрунтовне вивчення фразеологічних одиниць мови та активне опрацювання проблем, пов'язаних із їх природою і функціонуванням, в українському й східнослов'янському мовознавстві окремі групи фразеологічних одиниць ще лишаються поза увагою дослідників. До такої групи належать фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, які заслуговують на увагу, бо вони становлять значну частку фразеологічного складу сучасної української мови і відзначаються різноманітністю семантичних типів, мають різні оцінні та експресивно-емоційні значення, у вираженні яких провідну роль відіграють саме присвійні прикметники.

Лінгвістичні розвідки українських мовознавців були присвячені вивченню різних аспектів фразеології, все ж недослідженими залишаються процеси фразеологізації словосполучень з присвійним прикметниковим компонентом, їх оформлення і закріплення у мовленнєвій практиці як стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних за структурою із словосполученням чи реченням. Поодинокі характеристики фразеологізмів з присвійними прикметниками

зустрічаються у працях сучасних фразеологів тільки у зв'язку з наявністю в їхній структурі ономастичного та анімалістичного компонентів.

Тому процес фразеологізації присвійних прикметників, структура, семантика і функціонування відповідних фразеологізмів потребує детального дослідження.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою дослідження фразеологічних одиниць з присвійним прикметником, які не були ще предметом спеціальних наукових розвідок в українському мовознавстві, зокрема необхідністю з'ясування процесу фразеологізації вільних сполучень слів з присвійними прикметниками і набуття ними ознак фразеологізмів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи відповідає планам наукової роботи кафедри української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за проблемою “Лінгводидактичний опис функціонування української мови” та полягає в дослідженні семантичних і структурних особливостей фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 30 вересня 2004 року) і схвалено науковою координаційною радою “Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 22 від 13 жовтня 2004 року).

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні процесу фразеологізації на основі виявлення корпусу фразеологічних одиниць з присвійним компонентом, з'ясуванні особливостей фразеологізації цих одиниць та їх місця в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) уточнити зміст понять “фразеологічна одиниця” і “фразеологізація” у сучасній лінгвістиці;
- 2) з'ясувати особливості процесу фразеологізації синтаксичних словосполучень з компонентом посесивної семантики;
- 3) визначити ступені фразеологізації присвійних прикметників у складі фразеологічних одиниць;
- 4) описати структурно-семантичні типи та моделі фразеологічних одиниць з присвійним компонентом;
- 5) дослідити конотативний компонент у семантиці фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками.

Об'єктом дослідження послужили фразеологічні одиниці сучасної української мови, їх структура та функціонування.

Предметом дослідження є структурно-семантичні типи фразеологічних одиниць з присвійним компонентом в українській мові.

Методи дослідження. Вибір методів аналізу зумовлений специфікою об'єкта та завданнями дослідження. У дисертації використано методи та прийоми, які оптимально представляють особливості формування та функціонування фразеологічних одиниць з присвійним компонентом. Виділення, інвентаризацію та наукову систематику фразеологічних одиниць з присвійним компонентом здійснено на основі описового методу. Для виявлення семантико-граматичної типології було застосовано компонентний аналіз. Використано також трансформаційний метод для

з'ясування функціональних особливостей фразеологізмів та зіставлення фіксацій фразеологічних одиниць у фразеологічних і тлумачних словниках.

Матеріалом дослідження послужили близько 500 фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, дібрані з українських фразеологічних і тлумачних словників. Словникові дані доповнено текстовими прикладами, вилученими з художніх творів. На основі розуміння фразеології у широкому значенні до аналізу залучалися не тільки ідіоми, фразеологічні сполучення, різні порівняльні звороти, а й прислів'я, приказки, термінологічні назви, індивідуально-авторські метафоричні сполуки, які містять у своїй структурі компонент посесивної семантики. Основним критерієм добору одиниць для аналізу є визначення фразеологічної одиниці як нарізнооформленого, але семантично цілісного й неподільного мовного знака, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі комплексно досліджено процес фразеологізації значень присвійних прикметників у складі фразеологічних одиниць; визначено основні етапи фразеологізації синтаксичних одиниць з присвійним компонентом; виявлено продуктивні ресурси їх творення; розкрито семантико-граматичні особливості фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками; з'ясовано внутрішньо-системні зв'язки у підсистемі фразеологічних одиниць з посесивним значенням та стилістичні особливості функціонування їх у сучасній українській літературній мові.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що інтегрований опис однієї з підсистем фразеології української мови сприятиме поглибленню теоретичних засад фразеологізації як процесу формування, стабілізації, закріплення і відтворення фразеологізмів; ґрунтовному описові внутрішньокomпонентних відношень, які виявляються в структурі фразеологічних одиниць; деталізації структурно-семантичної класифікації фразеологізмів; подальшому вивченню структурно-семантичних типів фразеологічних одиниць; з'ясуванню їх стильової закріпленості та стилістичних можливостей функціонування в сучасній українській літературній мові.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначене можливістю використання одержаних результатів у практиці лінгводидактики середньої та вищої школи, у підготовці спецкурсів і спецсеминарів, в укладанні підручників та навчально-методичних посібників з фразеології, лексикології, стилістики, у науково-пошуковій роботі студентів та магістрантів філологічних спеціальностей. Представлені матеріали можуть бути використані як джерело фактичного матеріалу для укладання лексикографічних праць.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; на VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (Європейський університет, травень, 2005); на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість" (Європейський

університет, квітень, 2006); Міжнародній науковій конференції “Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспекти” (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, травень, 2008).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 5 статтях, опублікованих у збірниках наукових праць, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури (286 позицій), списку використаних джерел дослідження (32 позиції), додатку. У додатку вміщено словник стійких сполучень слів із присвійним компонентом. Обсяг дисертації без списків використаної літератури, джерел та додатків – 188 сторінок, загальний обсяг роботи – 255 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** розкрито стан наукової проблеми у сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано її мету, основні завдання, визначено об'єкт, предмет, схарактеризовано методи дослідження, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, указано на її зв'язок із науковою проблематикою установи, окреслено джерельну базу, наведено відомості про апробацію результатів виконаної роботи, зазначено кількість публікацій, що відображають її загальну концепцію.

У **першому розділі** – “**Теоретичні засади дослідження фразеологічних одиниць**” – розглянуто основні наукові підходи до вивчення фразеологізмів як одиниць мовної системи, явище фразеологізації як процес утворення фразеологічних одиниць в українській мові, представлено опис і аналіз посесивного компоненту у складі українських фразеологічних одиниць.

Термін фразеологізм (фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічний вислів, ідіома тощо) в сучасній українській мові вживається для позначення відтворюваного, цілісного за значенням, стійкого за складом і структурою словосполучення. В інтегрованому змісті фразеологізмів (фразеологічних зрощень і фразеологічних єдностей) слова-компоненти втрачають буквальну семантику і позначають інші культурні коди – характеристичний, поведінковий, духовний, моральний тощо. Виникнення і вживання фразеологічних одиниць зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, утілені в когнітивні моделі душевного стану.

Однією із складних проблем у процесі фразеологізації є проблема фразеологічного значення і внутрішньої форми фразеологізму. Фразеологічне значення кваліфікується як притаманне фразеологічній одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності та переосмисленості і впливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення фразеологізму.

Створення значення фразеологізму відбувається через поєднання кількох найменувань у єдине ціле внаслідок переосмислення лексичних значень слів-компонентів. Формування фразеологічного значення у процесі фразеологічної номінації здійснюється за такою схемою: дійсність – понятійно-мовне відображення

її – сигніфікати опосередковуючого, опорного найменування – попереднє структурно-семантичне значення мовної форми – мовна форма у вторинній функції називання. У семантичній структурі фразеологічного значення першочергову роль відіграє конотативний елемент, через ємність якого цілісному фразеологічному значенню властива велика інформативність.

Внутрішня форма фразеологічної одиниці постає як результат взаємодії словосполучення-прототипу й метафоризованої похідної одиниці – фразеологізму; мотивувальної вербальної бази мотивуючого словокомплексу й мотивованого фразеологізму; дериваційної бази і нового фразеологічного словосполучення. Важливо також знати ситуацію, що спричинила образ, виявити вихідну модель, тобто реконструювати вихідне вільне словосполучення з прямим значенням компонентів, які й формують образ фразеологічної одиниці, стають матеріальним вираженням її внутрішньої форми. Ширше – внутрішня форма фразеологізмів як елемент їх значення встановлюється тільки на тлі матеріальної та духовної культури етносу.

Виникнення фразеологізму обумовлене тим, що в процесі мовлення нерідко виникає необхідність певне значення, виражене одним словом або розгорнутим словосполученням, передати через конкретний образ, через живе, наглядне уявлення про кого-небудь або що-небудь. Знайдений образ створюється на основі вільного словосполучення, за допомогою якого одночасно оформлюється звукова оболонка фразеологізму. Фразеологізація – процес творення стійких, невірних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів – є неоднорідним процесом.

Більшість з дослідників в основі фразеологізації вбачають частіше довготривалий процес перетворення вільних сполучень слів у фразеологічні, тобто в готові звороти мовлення, які здатні відтворюватися як цілісні стійкі одиниці мови. У роботі фразеологізація розглядається як процес стабілізації і закріплення у мовленнєвій практиці переважно стійких мовних комплексів, які втратили живі синтаксичні зв'язки між частково чи повністю десемантизованими лексичними компонентами.

Власне присвійні прикметники (з суфіксами *-ів (-іє)*, *-ин (-ін)* та їх варіантами) переносних значень у собі не можуть розвивати, бо вони виражають конкретний, вузько індивідуальний характер ознаки. В.В. Виноградов зазначав, що оскільки присвійні прикметники не мають відтінку якості, то сама їхня присвійність умовна.

Присвійне значення можуть набувати лише присвійно-відносні прикметники, проте передають його порівняно рідко, бо вони мають місткішу семантику і можуть уживатися з переносним значенням. У переважній більшості випадків прикметники з групи присвійно-відносних передають значення, характерні для звичайних відносних прикметників. Вони виражають у цьому разі не присвійність, а властивість предмета за зв'язком його з певною особою або твариною, від назви якої утворені.

Як компоненти фразеологічних одиниць присвійні прикметники втрачають власне прикметникову семантику і вживаються у складі географічних і

термінологічних назв, лаконічних образних узагальнень і крилатих висловів, різноманітних характеристик людини.

У другому розділі – “Структурно-семантична типологія фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим компонентом в українській мові” – окреслено тематичні групи твірних іменникових основ для присвійних прикметників, досліджено й проаналізовано структурно-семантичні типи і моделі фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим компонентом.

У складі фразеологічних одиниць античного походження власні імена античних богів, героїв, міфологічних істот виступають носіями різних експресивно-сміслових відтінків. Розвинувши переносні значення ще до фразеологізації, ці імена у фразеологізмах перетворюються на конотативні. Оскільки античні міфи репрезентують найдавнішу історію й культуру земного населення, то конотації античних імен можна вважати культурно-історичними. Водночас вони відзначаються оцінним характером, який зумовлюється конкретними міфами. Античні імена виступають носіями позитивно- та негативно-оцінної семантики, наприклад: ‘Людина, що вміє дотепно говорити, дошкульно вражати словом’: *Ювеналів бич*; ‘Людина з високими моральними ідеалами, благородна людина’: *Прометей вогонь*; ‘Чоловік, який шукає істину’: *Діогенів ліхтар* (від імені давньогрецького філософа Діогена, який, узявши в руки ліхтар, вдень шукав людину); ‘Спричинювач кохання’: *Купідонові стріли*; ‘Вірна жінка’: *Пенелопина вірність*; ‘Нечесний, честолюбний чоловік, злочинець’: *Геростратова слава*; ‘Східна людина, яка вводить в оману’: *Авгурова усмішка*; ‘Непримиренна до когось, чого-небудь людина’: *Аннібалова (ганнібалова) клятва*. Конотації імен мотивуються міфами і знання їх є необхідною умовою.

В українській міфологічній традиції багато уваги приділено природним стихіям, явищам навколишнього світу, різноманітним життєвим випробуванням, з якими зустрічається людина, тощо. Причому характерно, що всі ці сюжети максимально наближені до щоденного побуту селян. Утрачаючи своє первісне значення, міфологічні персонажі поступово набували характеру художньо-поетичних образів усної народної творчості, відповідно ставали й компонентами різноманітних фразеологічних одиниць (*Русалчин Великдень, чортове число, бісів син*).

Фразеологічні одиниці з міфологічними назвами вживаються переважно для вираження різних емоційних станів: 1) незадоволення, роздратування, досади, обурення з якогось приводу: – *Де воно, – каже, в чортового батька коноплі ті? Холод такий, а тут підперезатися нічим... хоч би мотузок, або що, виплести* (А. Тесленко); [*П л а т о н Г а в р и л о в и ч*]: *Нащо ж ти брешеш, бісової пари вилупок* (С. Васильченко); 2) задоволення, захоплення ким-, чим-небудь: *А що вже за парубок був то на всю станицю. Не одне дівоче серце, бісової пари, тремтіло, коли танцював* (В. Логвиненко); – *Марто... – Ще не забувся, як мене звати? – дивується дівчина.. – Ну й бісова ти личина, – похитує головою* (М. Стельмах); 3) як лайливі чи доброзичливо-лайливі вирази на чий-небудь адресу, як звертання: – *Таке паскудство на стінах... Я забілювала, а воно знов проступає. От бісів маляр! Догодив, по саме нікуди!* (Л. Баграт); – *Ти що? – витягнув шию Плачинда. – Ти як, чортів пеньок, говориш з господарем* (М. Стельмах).

За джерелом виникнення багато фразеологізмів походить із Святого Письма, з книг Святих Отців. У своїх проповідях та повчаннях, у розмовах із служителями церкви, читаючи і коментуючи Боже слово для надання яскравості своєму мовленню, користувалися яскравими біблійними словосполученнями афористичного типу, крилатими висловами, які завдяки своїй образності залишалися притаманними для мови церкви. Оскільки біблійні вислови завжди знаходили шлях до людських сердець, вони приживалися у мовленні віруючих, ставали крилатими, увійшли в золотий фонд української фразеології.

Подібно до фразеологічних одиниць з міфічними назвами фразеологічні одиниці з теонімами виражають різні емоційні стани людини: 1) захоплення: *Вона була здалека взята, і така-то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна – мати божжа!* (Марко Вовчок); 2) здивування: – *Що се таке?.. крий матір божжа! – аж скрикнула Ївга, згори побачивши вже не свій, а губернський город* (Г. Квітка-Основ'яненко); *А, бий тебе сила божжа! Ще не чула, одколи живу на світі, щоб свині цибулю їли* (І. Нечуй-Левицький); 3) переляк: *А стара Сірчиха вийшла на ганок і стояла, підперши рукою підборіддя: – Мати Божжа!.. Подуріли!.. І що вони виробляють?! Як на війні, прости Господи...* (І. Багрянний); 4) зневага: *Історія робить своє, а він [Врангель] “божою милостю диктатор”, чим може він змінити хід подій?* (О. Гончар); 5) незадоволення: – *А от і не покину [співати], – розсердився Терентій. Що за кара господня! Не ходи, не грюкай, не дихай, не співай, не випивай!* (О. Довженко).

Конфесійні фразеологічні одиниці охоплюють цілий ряд назв християнських свят: *Воскресення (Воскресіння) Христове (Господнє), Богоявлення Господнє, Стрітення Господнє*. До групи фразеологізмів з теонімами слід віднести й фразеологічні одиниці з іменами біблійних та євангельських персонажів, бо вони відомі з біблійних легенд, міфів, притч: *Валтасарів бенкет, Буріданів осел, Ноїв ковчег, Лукуллів бенкет, Іудині (юдині) срібняки (срібники)* та інші.

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами сучасної української мови створюють багато лексико-семантичних груп, що об'єднують слова на позначення предметів, осіб, свят, абстрактних понять, дій тощо, які часто вживаються в переносному значенні. Нормою багатьох усталених словосполучень є інверсія: 1) назви Божих осіб: *сила божжа* – ‘Бог’, *Син Божий* – ‘Ісус Христос, один з елементів християнської формули триєдиного бога – бога-отця, бога-сина, бога-духа святого’; *Мати Божжа* – ‘богородиця, мати Христа’; *ангел Божий* – ‘надприродна істота, посланець, вісник Бога’; 2) назви людини: *раб Божий (раба Божжа)* – з релігійної точки зору ‘християнин як істота, що в усьому залежить від волі бога’. Згодом розвинулось інше значення цього виразу, жартівливе – ‘людина взагалі’; *Адамові діти* – ‘люди’, *Адамове ребро* – ‘жінка’. Фразеологічні одиниці на позначення людини часто характеризують її психічні якості та ознаки: *Божжа пташка* – ‘безтурботна людина’; *Боже теля* – ‘наївна, непрактична, досить лагідна людина’; *агнець Божий* – ‘безвольна, покірлива, розумово обмежена людина’; *Пентефрієва жінка* – ‘розпусна, віроломна жінка’; 3) назви церковних споруд: *дім Божий* – ‘церква’; *Петрова скеля* – ‘образна назва католицької церкви’; 4) назви церковних книг: *Книга Божжа* – ‘Біблія’; 5) назви служителів релігійного культу: *Божий (Господній) слуга* – ‘представник духовенства’; *Христова невіста* – ‘черниця’; 6)

назви тварин, комах: *Адамові вівці* – ‘верблюди’; *Адамова голова* – ‘рід павука’, ‘великий нічний метелик з родини сфінксів’; 7) назви рослин: *юдине дерево* – ‘осика’, *Адамове ребро* ‘багаторічна трав’яниста рослина родини зонтичних, яка використовується як знеболюючий, протизастудний та відхаркуючий засіб’; 8) назви напоїв: *Адамові сльози (слізки)* – ‘горілка’; 9) назви частин тіла: *Адамове яблуко* – ‘кадик, частина гортані з хрящовим виступом’; 10) назви різноманітних дій: *пускати на волю божу* – ‘не затримувати кого-небудь’; *приводити (привести, вивести, народитися) на світ божий* – ‘давати життя, народжувати дитину’; *Каїнове діло чинити* – ‘зраджувати, вбивати’; 11) назви абстрактних понять: *Іудин поцілунок* – ‘вчинок людини, що облесливстю приховує свою зраду’; *Іудині срібняки* – ‘винагорода за зраду’.

Фразеологічні одиниці можуть характеризувати людину в усіх її проявах, а також ті сторони навколишньої дійсності, в центрі якої вона знаходиться. Вони позначають все те, що відбувається у світі, проходить через свідомість людини, осмислюється та оцінюється нею. І насамперед людина прагне зрозуміти інших людей, дати оцінку їхнім діям, індивідуальним якостям.

Серед фразеологічних одиниць, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв людини, виділено дві групи: 1) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від власної назви людини (*Фільчина грамота; Хомин (Хоминий) чай; Химині кури, Мотрині яйця!*); 2) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини (*мамин (матусин) синок; пастуший ріжок*).

Появу власного імені зумовлювала необхідність виокремити когось чи щось із ряду подібних осіб чи предметів. З часом індивідуалізовані власні імена перетворювалися на називні, тобто на узагальнені назви, і, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини, ставали засобом типізації. Абстрагованість фразеологічного значення зумовлена тим, що в його основі лежать не самі денотати, а образи відповідних предметів і ситуацій, які й формують у семантичній структурі фразеологічних виразів певні конотації. Особові імена в складі фразеологізмів не співвідносні з конкретною особою, а виступають денотатами багатьох осіб і набувають соціально-оцінних конотацій. За характером забарвлення їх поділяють на позитивно-оцінні, негативно-оцінні та нейтральні. Соціальна оцінка ґрунтується на таких ознаках цих імен, як їх поширеність, частотність, буденність, належність до певного соціального середовища тощо. Спостереження показують, що більшість власноіменних компонентів співвідносні з негативними характеристиками людей. У цьому виявляється також і мовна закономірність: мова жваво реагує на негативні сторони суспільного життя, негативні риси людей, їхні негативні дії чи вчинки: ‘дурень, нерозумний чоловік’: *Альоха Мітін брат*; ‘недобрий, підступний чоловік’: *побачив Савчин дьоготь; будемо і ми знати, по чім Савчин дьоготь продається*; ‘безталанний чоловік, невдаха’: *іноді б’ють Хому за Яремину вину*; ‘нечесний, брехливий чоловік’: *правда Сидорова! Киселем млинці помазані, на паркані сушаться; і тако скончашася Панькова чтенія!*; *Хоминий чай*; ‘жорстокий, злий, недобрий чоловік’: *знатимеш ти Кузькину (Кузьчину) матір!*

Серед відономастичних нейтральних конотацій вагоме місце належить особовим іменам, які є максимально абстрагованими і наближаються до

займенників. Внаслідок переваги абстрактного начала над конкретним онім виступає в своєму загальному категорійному значенні – як ім'я взагалі – і може використовуватися в ролі експресивного субститута, контекстуального синоніма до слів чоловік, жінка, людина, але не рівноцінним еквівалентом їх. Такі узагальнені поняття ономастичного прикметникового компонента із дуже широкою семантикою використовуються стосовно будь-якого об'єкта і набувають властивостей співвіднесеності, вказівності, а не якісності. Такі особові імена не називають, не характеризують, а вказують. Займенникові значення виникають у прислів'ях та приказках і можуть зумовлюватися узагальненням імен, їх навмисним використанням у значенні 'особа чоловічої статі', 'особа жіночої статі' тощо: *Антін козу веде, Антонова коза не йде; за всі голови, та й за Маркові діти!* – 'особа чоловічої статі'; *ковалів Гарасько та Химиній Парасці у первих Юхим* – 'особа жіночої статі'.

Серед фразеологізмів народнорозмовного походження в окрему групу виділяють ті, до складу яких входять імена святих християнської церкви. Вони виникли в народному середовищі й позбавлені біблійного змісту. Особові імена цих фразеологізмів вказують на певний день церковного календаря, пов'язаного зі святим. Водночас вони співвідносні і з хліборобським календарем. Загалом це форми іменника в різних синтаксичних функціях. Щодо присвійних прикметників, утворених від особових імен, то їх значно менше: *не щодня поповим дітям Дмитрова субота!; Василів вечір додає дня на курячу ніжку.*

Функціонування особових імен у складі календарних фразеологізмів має свою специфіку. За іменами святих у фразеології закріплюється одиничне поняття. Більшість фразеологізмів з іменами святих містить інформацію про певний день річного циклу природи – хліборобського циклу, а саме ім'я святого є індивідуальним позначенням дати. Формально особове ім'я залишається іменем певного святого, але у фразеологічному контексті воно стає одиницею хронометричного ряду, співвідноситься з часовими поняттями. Календарні фразеологізми, в яких особове ім'я має темпоральну семантику, вживаються на позначення: 1) прогнозування погоди: *як на Петрів день спека, то на різдво мороз;* 2) передбачення врожаю: *коли на Єгор'їв день мороз, то під кустом овес;* 3) тривалості дня і ночі: *на Васильєв вечір день прибуває на курячий шаг;* 4) народних спостережень над рослинним і тваринним світом: *якщо на Мартинів день гусь вийде на лід, то буде ще плавати по воді;* 5) народних звичаїв та традицій: *ось тобі, бабусю, і Юр'їв день; пішло уже мені з петрового дня.*

Фразеологізми з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини, можуть виражати різні характеристики людини, предметів, понять, дій, процесів, де присвійний прикметник як компонент фразеологічної одиниці не втрачає своїх лексико-граматичних ознак і виражає власне посесивне значення (зв'язок "посесор – конкретний предмет"), посесивно-реляційне значення (наявність у посесора стосунків з іншими особами по лінії родинних, соціальних та функціональних зв'язків) тощо. Зокрема, існує ряд фразеологічних одиниць, які виражають якісно-оцінну характеристику людини, що може бути позитивною, негативною чи характеризувати особу за соціальним становищем: 'обдарована людина, здібна до ремесла': *В очах шмалія майнув посміх, а голос подобрішав:* –

Жаль мені, Романе Григоровичу, прощатися з тобою, бо маєш в руках майстрову жилу, талан майстровий (М. Стельмах); ‘розпещений, виніжений, примхливий’: *Він [чоловік] розкаже матусиному синочкові всі таємниці його любої матусі* (Є. Кононенко); ‘працьовита, роботяща людина’: *Оце, було, як підуть на досвітки, то дідова дочка пряде, а бабина знай цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться, і не раз так бувало, що, гарцюючи, і мички попалить*; ‘бідна, убога, матеріально недостатньо забезпечена людина’, ‘особа низького соціального стану’: *Ну й життя! Гірше попівської собаки!; Одягається, як попів челядник*.

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від загальної назви людини, характеризують ‘власне предмет’ (*настуший ріжок, батькова стріха*); абстрактні поняття (*дитяча хвороба, дитячий лепет*); мають процесуальну семантику (*[ще] [материне] молоко на губах (коло губів, під вусами) не обсохло (висохло); за маминою спньою сидіти*).

Фразеологічні одиниці з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом являють собою одну з багаточисленних складових сучасної української фразеології. До цієї групи входять фразеологічні одиниці, що групуються навколо зоолексеми. Дуже багато назв видів тварин стали компонентами більшої чи меншої кількості фразеологізмів: *заяча душа; на заячий скік; бігти в собачу ристь; вовчий апетит; ведмежий кут; коняча доза; мамутова (мамонтова) кістка (кість); мурашиний лев* тощо.

Фразеологізми з компонентом-зоонімом відзначаються високою продуктивністю вживання. У переважній більшості вони дають якісно-оцінну характеристику людини: *Як не вовчий зуб, то лисячий хвіст; – За жнива клопів, а про піонерську зміну забув, ослячі вуха!* (О. Донченко); *[В о р о н і н:] Що знаєш? [Я р о ш е н к о:] Все! Як ти примчав до неї [дружини] із звісткою про мою вигадану загибель. Як оплакував мене крокодилячими сльозами* (О. Левада); *Він гречно.. підняв фетровий капелюх, відкриваючи сиву лев’ячу шевелюру, зачесану набік* (О. Гончар). Менша кількість цих фразеологічних одиниць характеризує різні прояви об’єктивного світу, факти матеріальної культури, результати людської діяльності, виражає кількісні відношення, має процесуальну та способово-процесуальну семантику: *П’ятірка сивих плотарів Сиділа в тінях яворів. Варила кашу на триніжку, А молодий “козячу ніжку” Смоктав і річ сповага вів* (А. Малишко); *Зсунулася [скеля] на гороб’ячий скік – посунеться, на скільки схочемо...* (Л. Смілянський); *– А хто ж першим почав розкладати колгосп? Не ти, не такі як ти? Зло почалося од вас. – Звідки б воно не почалося, а людей треба тримати в їжаккових рукавицях, не попускати віжки* (М. Стельмах).

Значна кількість анімалістичних фразеологізмів має термінологічний характер (назви рослин: *ведмеже вушко, заячий салат (заяча салата)*; назви деревини: *пташине (птиче) око*; назви комах, тварин: *заяча лапка*; назви рідин: *мурашиний спирт, мурашина кислота*; природні реалії: *баранячий лоб, вовча яма*; назви фізичних вад, захворювань: *заяча губа, вовча паща, ведмежа хвороба* тощо).

Аналіз структури фразеологічних одиниць з компонентом посесивної семантики показав, що майже всі вони за характером сполучення слів-компонентів співвідносяться з підрядними словосполученнями (крім фразеологізму *святий та божий*). Виявлено лише один фразеологізм з анімалістичним компонентом,

співвідносний за своєю будовою з безособовим односкладним реченням: *тільки (хіба, лиш) пташиного (пташачого, птичого) молока не вистачає (бракує, немає, нема)* – ‘про повний достаток, заможне життя’. Основною ознакою одиниці цього типу є виразне узагальнене значення потенційної дії, незалежної від волі можливого суб’єкта. Наприклад, [М и х а й л о:] У неї [жінки] всього доволі, *хіба птичого молока нема* (І. Котляревський).

Фразеологізми з присвійноприкметниковим компонентом частіше являють собою субстантивні фразеологічні одиниці, співвідносні з іменником (*Авгурова усмішка, Гадесові поля, чортова дюжина, бісова (дідькова) личина, Адамова голова, Варфоломїєва ніч, Божя іскра, Боже теля, Дуньчина радість, Іванова голова, жіночий рід, мамин мізинчик, орлиний ніс, песів язик, пташиний базар (ярмарок), риб’яча кров*). Крім того, за семантико-граматичними ознаками фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками співвідносяться також з прислівником (*к бісовій (чортовій) матері, якого бісового батька (сина), з божої ласки, як божий день, з горобину душу, ні за цапову душу, слимаковим ходом*), дієсловом (*вистити дамокловим мечем, витягати (витягти, витягнути) на світ божий, каїнове діло чинити, переривати (перерити) мишачі нори*) і прикметником (*сізіфова праця, бісова баба, риб’ячим пухом підбитий, курячий (свинячий) дощ*).

У третьому розділі – **“Образно-переносні значення та функціонування присвійних прикметників – компонентів метафоричних та фразеологічних зворотів”** – розглянуто основні механізми метафоричного процесу, описано спосіб організації метафоричних і фразеологічних зворотів з присвійними прикметниками за фразео-семантичними полями, виявлено ознаки, експліковані у їхніх межах.

Одним із засобів розвитку та збагачення семантики і функцій слів, без утворення нових, є метафоризація мови, вживання слів у непрямому значенні, тобто в ролі метафор. Метафора служить одним із найрозповсюдженіших способів поповнення лексичного і фразеологічного складу мови, даючи назви об’єктам, які стосуються найрізноманітніших сфер дійсного світу. Метафоризація – це не лише вживання одного слова замість іншого, вона утворює новий зміст, який з’являється внаслідок дії складних когнітивних механізмів. На основі асоціацій, що виникають у процесі метафоризації, через схожість або суміжність сутностей встановлюється “їхня аналогія, і насамперед між елементами дійсності, що сприймається, і невидимим світом ідей та пристрастей, а також різноманітними абстрактними поняттями, що створює розум у процесі “сходження” від умоглядного, абстрактного уявлення про дійсність до конкретного її пізнання”.

Основною функцією метафори є творення нового поняття, на основі вже готового мовного засобу та збудженні “ряду асоціацій, через який дійсність, що сприймається свідомістю, втілюється в мовній формі”. Зрозуміти метафору – значить розгадати, які з ознак об’єкта, що позначається, виділяються в ній і як вони підтримуються за рахунок асоціативного комплексу, що імплікується основним та допоміжним об’єктами метафори. Неоднозначність читання наявна в метафорі, бо її основний об’єкт прихований за допоміжним, але обидва вони в кінцевому результаті створюють єдиний сплав – нове значення. Процес метафоризації може ставати початковим етапом фразеологізації.

Розглянуті індивідуально-авторські метафоричні словосполуки з присвійним компонентом, вжитим у переносному значенні, і фразеологічні сполучення, відзначаються початковим ступенем фразеологізації своїх значень, тобто присвійні прикметники мають фразеологічно зв'язане значення. Сполучуваність прикметника у фразеологічно зв'язаному значенні обмежена до неможливості сполучатися з іменниками тієї ж семантичної групи.

Фразеологічно зв'язане і переносне значення мають риси подібності і відмінності. Подібність полягає у тому, що переносне і фразеологічно зв'язане значення прикметника є похідними, вторинними у відношенні до прямого номінативного значення; причиною виникнення і переносного і фразеологічно зв'язаного значення може бути метафора; прикметникам з переносним і фразеологічно зв'язаним значенням властиві яскрава образність і виразність, що має велике значення для їх стилістичного вживання; і переносне і фразеологічно зв'язане значення можуть бути єдиним значенням прикметника.

Рисами відмінності, які дозволяють протиставити фразеологічно зв'язане значення значенню переносному, можна назвати такі: 1) переносне значення, що виникає на основі метафори, може стати причиною виникнення фразеологічно зв'язаного значення, але не навпаки (*вовчий апетит, воляча (бичача) сила*); 2) переносне значення може бути вільним і лексично зв'язаним. Фразеологічно зв'язане значення прикметника замкнене у вузькі фразеологічні контексти; 3) прикметникам в переносному вільному значенні властива необмежена, вільна сполучуваність; фразеологічно зв'язаний прикметник у фразеологічних сполученнях сполучається тільки з іменниками, що належать до однієї тематичної групи. Отже, фразеологічно зв'язане значення – це тип лексичного значення, що певною мірою співвідноситься з переносним значенням, але не покривається ним.

У мовознавчій науці поширеним способом структурної організації фразеології є спосіб, в основі якого лежать окремі фразеологічні мікросистеми, тобто фразео-семантичні поля. Дослідженню засобів вираження, які служать для передачі в мові однакових відношень, присвячено ряд наукових праць, у яких ця сукупність засобів визначається як поле. Це ефективний шлях аналізу фразеологічних одиниць, який застосовувався різними дослідниками (А.І. Чорна, Т.П. Теплякова, В.Л. Дашевська, Л.П. Пастушенко, В.М. Бойко, Н.М. Пасік, Н.В. Щербакова та ін.).

Класифікація фразеологічних одиниць за фразео-семантичними полями має ієрархічну структуру, що показано знаком \rightarrow : фразеологічна одиниця \rightarrow синонімічний ряд \rightarrow фразео-семантичне мікрополе \rightarrow фразео-семантичне поле \rightarrow фразео-семантичне макрополе, наприклад: *навуча порода* – ‘підступна, підла людина’ \rightarrow *гадюче серце, звіряча розправа* \rightarrow фразео-семантичне мікрополе ‘морально-психологічні риси характеру’ \rightarrow фразео-семантичне поле ‘психічні характеристики людини’ \rightarrow фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика істот’.

У складі фразео-семантичного поля об'єднано метафоричні і фразеологічні звороти з присвійними прикметниками, які мають структуру субстантивного словосполучення і побудовані за моделлю “присвійний прикметник + іменник”: *дівочий тип, гороб'яче дитинство, дідьче слово, сатанячий сміх, мишачий рід*.

Проаналізований фактичний матеріал дає змогу виділити чотири фразео-семантичні макрополя: ‘якісно-оцінна характеристика істот’, ‘якісно-оцінна характеристика предметів’, ‘абстрактні поняття’, ‘дії, процеси, стани, способи дій’.

Серед названих фразео-семантичних макрополів найбільшим за кількістю метафоричних і фразеологічних зворотів та найрізноманітнішим у семантичному плані виявилось фразео-семантичне макрополе ‘якісно-оцінна характеристика осіб’. Переважають метафоричні та фразеологічні вирази з присвійними прикметниками, похідними від назв тварин та птахів. Фразеологічні звороти типу тварина – людина несуть оцінні конотації переважно негативного характеру, що свідчить про інтерес людини саме до негативних рис характеру, які частіше впадають в око і яких хочуть позбутися: – *Хай же знають вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх мишачої натури* (О. Довженко); *Це вражіння було, здається, безпомилковим, і саме це вражало на тлі слимакового плазування, скімлення та биття себе в груди багатьох інших* (І. Багряний). Багатим і різноманітним є фразео-семантичне мікрополе ‘зовнішній вигляд людини’, яке містить метафоричні та фразеологічні звороти, що виражають подібність, схожість людини якимись частинами тіла, рисами обличчя на тварин: *Отже, я сіла перед люстром. Мавпяче обличчя хитрючими очима поглянуло на мене звідти* (І. Роздобудько); *Пристав, насупившись, видивився на хлопців нерухомим жаб'ячим поглядом* (О. Гончар); *Тільки шия в пана була непомірно тонка, журавлина* (О. Ільченко).

Найбільшою вживаністю у межах фразеологічних зворотів характеризуються середньопродуктивні присвійні прикметники, які виступають компонентами 2-4 метафоричних (фразеологічних) виразів: *голубина мова (ласка), комариний укус (сила), котячі вуса (очі, обличчя), лебедина вірність (шия, лице), дівочий тип (вік, обличчя, пам'ять)* тощо.

У **висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Комплексний аналіз фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом дає підстави стверджувати, що названі стійкі звороти мови становлять своєрідну мікросистему української мови, до складу якої входять фразеологічні одиниці, об'єднані в цілісну групу на основі спільного структурного компонента – посесивності, представленої присвійним прикметником.

Фразеологізм є надслівною, семантично цілісною, стійкою, відтворюваною й переважно експресивною одиницею, яка виконує характеризуєчно-номінативну функцію, а фразеологічні одиниці, що виникають унаслідок процесу перетворення вільних синтаксичних словосполучень як явища префразеологізації і поступового процесу фразеологізації, перебувають на різних етапах семантичного і граматичного перетворення.

Окремим джерелом поповнення фразеологізмів є фразеологізація – переосмислення базового словосполучення через порівняння, метафору, метонімію, гіперболу, евфемізм тощо у результаті чого словосполучення і його складові частини (слова) втрачають первинну семантику, десемантизуються. Фразеологізація носить цілісний, а не роздільний характер; це означає, що фразеологічне значення не складається і не синтезується з переносних, специфічних значень окремих слів, а

виникає внаслідок семантичного перетворення, “перекодування” вихідного словосполучення в цілому.

Фразеологізація прозводить до виникнення номінації зі своїм фразеологічним значенням – мовного відтворення фразеологізмами дійсності, яке утворюється на основі переосмислення. У формуванні фразеологічного значення визначальну роль відіграють окремі смислові елементи компонентів – семи. На основі аналогії, що існує між денотатами вільного і фразеологічного словосполучень, виникають значення фразеологічних одиниць: *у руці божій* – ‘щось не залежить від нас, не підвладне нам, нашій волі, бажанням’; *собача вірність (відданість)* – ‘надзвичайна вірність, відданість’.

Для вираження реальних посесивних відношень в українській мові існує певна сукупність (система) синтаксичних конструкцій, в якій основне місце посідають присвійні прикметники. Система граматичних засобів вираження присвійності підпорядковується загальним тенденціям, що існують у мові протягом певного історичного періоду. Крім того, вживання тієї чи тієї посесивної конструкції залежить від її лінгвального статусу.

Головною особливістю фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками є те, що ці прикметники лише за формальною структурою (наявність суфіксів *-ів, -ин* та їх варіантів) вважаються присвійними, оскільки вони не можуть розвивати переносні значення через конкретний, вузько індивідуальний характер ознаки (*Дем’янова юшка, мурашиний лев, собача радість, страусова поведінка*).

Фразеологізація присвійних прикметників – це процес їх засвоєння фразеологізмами, яка зумовлюється багатьма факторами: історичним, культурно-історичним, поширеністю серед народних мас, особливістю символізації, властивістю фантазії українського етносу тощо. Найвищим ступенем фразеологізації значень характеризуються присвійні прикметники, що входять до складу стійких усталених виразів, які відтворюються у готовому вигляді і засвідчені різними фразеологічними та тлумачними словниками. Присвійні прикметники як компоненти метафоричних словосполук поєднуються зі словами з вільним значенням і не є стійкими сполученнями, що вказує на незамкненість їх системи. Сполучаючись з різними іменниками у метафоричних словосполуках, присвійні прикметники разом з іменниками утворюють нові значення (*вовчий голод, вовчий інстинкт, вовче життя, вовчі стрибки, вовчий погляд*). Розгляд семантики та структури фразеологічних одиниць з присвійноприкметниковим компонентом дозволив з’ясувати стильову закріпленість і функціональні можливості фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. Продуктивними для розмовно-побутового стилю мовлення є фразеологічні одиниці з міфонімами, конфесійними назвами, назвами осіб і зоонімами; для стилю художньої літератури та публіцистичного стилю характерно вживання фразеологічних одиниць всіх тематичних груп.

Присвійні прикметники в українській мові утворюються від іменників назв істот – осіб і тварин – за допомогою суфіксів *-ів (-їв), -ин (-їн)* та їх фонетичних варіантів *-ов-, -ев- (-єв)*. Внаслідок аналізу фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом було виділено п’ять тематичних груп твірних

іменникових основ для присвійних прикметників – компонентів фразеологізмів: 1) фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від античних власних назв (*Ахіллесова п'ята, Авгурова усмішка*); 2) фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від міфічних істот (*Русалчин Великдень, бісів син, чортова дюжина*); 3) фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від конфесійних назв (*Божий (Господній, Христовий) слуга, раб Божий, Панургова отара*); 4) фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв людини (власних та загальних) (*Альоха Мітін брат; Антін козу веде, Антонова коза не йде; бабин смик, липнути до жіночих спідниць*); 5) фразеологічні одиниці, у складі яких наявні присвійні прикметники, утворені від назв тварин (*вовчий сон, жаб'ячий концерт, з висоти пташиного (птичого) польоту, на риб'ячому хутрі*). Остання група фразеологізмів є найпродуктивнішою та найобразнішою.

Структурно-граматичний аналіз фразеологічних одиниць з присвійним прикметниковим компонентом виявив основні структурно-граматичні моделі цих фразеологізмів. Серед античних фразеологізмів переважають субстантивні, всі інші тематичні групи фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками репрезентовані субстантивними, ад'єктивними, дієслівними та адвербіальними фразеологічними зворотами. Фразеологізація присвійних прикметників зумовлює різні за граматичною структурою моделі сполучень слів, словосполучень. Поширеними моделями є “присвійний прикметник + іменник”, “прийменник + присвійний прикметник + іменник” та компаративні фразеологічні одиниці “прикметник (дієслово) + компаратив”.

У результаті здійсненого дослідження виокремлено фразеологічні одиниці з присвійним прикметником, більшість яких є народнорозмовного походження (*Божа пташка, волочиться як Борисів бик, мамин мізинчик, петрів батіг, курячий (свинячий) дощ*). Іншу частину їх становлять запозичені стійкі вислови книжного утворення, репрезентовані античними та біблійними фразеологізмами (*Буріданів осел, Валамова ослиця, Сізіфова робота, Піррова перемога, Піфагорова теорема*).

У складі фразеологізмів, що походять з античних міфів та легенд, виступають присвійні прикметники, похідні від особових імен персонажів міфів (*висити дамокловим мечем, Еолова арфа*). Античні імена виступають носіями позитивно-, негативно- та соціально-забарвлених значень.

Групу фразеологічних одиниць з міфонімами становлять власне українські фразеологізми народнорозмовного походження, похідні від назв міфічних персонажів, яких людина наділяла антропоморфними рисами (*русалковий погляд, чортова тетеря*). Особливістю цих фразеологічних виразів є те, що вони переважно функціонують як лайливі вирази або виражають незадоволення, тобто мають негативний відтінок (*бісова (чортова, іродова, собача) душа, дідькова личина, якої чортової (бісової) матері*).

Фразеологічні одиниці з конфесійними назвами умовно можна поділити на дві групи: власне українські, що мають народнорозмовне походження (*крий мати божа, на одчай божий*) та запозичені з біблійних легенд, міфів, притч (*Ноїв ковчег, Лукуллів бенкет*). Деякі присвійні прикметники, похідні від особових імен, які зустрічаються в Біблії та Євангелії, стають компонентами народнорозмовних одиниць (*Христова невіста, каїнове діло чинити, Адамові діти*). Втративши

лексичні значення своїх компонентів, фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від конфесійних назв, виражають різні емоційні стани людини (захоплення, здивування, переляк, зневага, незадоволення). Особливістю цих одиниць є інверсійний порядок слів, що для них становить норму (*кара Господня, Мати (Матір) Божя, агнець Божий*). Серед фразеологізмів цієї групи виділяються фразеологічні одиниці, які охоплюють цілий ряд назв християнських свят (*Христове Воскресіння, Богоявлення Господнє, Різдво Христове*).

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, похідними від назв людини, також діляться на дві групи: фразеологічні одиниці, у складі яких виділяються присвійні прикметники, похідні від власних імен та від загальної назви людини. Власні імена у складі фразеологізмів не індивідуалізовані, вони давно перетворилися на узагальнені назви, позначаючи певне явище, певну рису вдачі людини. Семантичну природу присвійного компонента ‘власне ім’я’ найточніше розкриває поняття конотації. Входячи в структуру фразеологізму, присвійні прикметники, похідні від власних імен, набувають різних оцінних конотацій. “Найпопулярнішими” конотаціями є ‘дурна, нерозумна людина’, ‘нечесна, хитра, брехлива людина’. Імена святих у складі фразеологізмів відзначаються темпоральним значенням, в основі яких лежить вказівка на конкретний день календаря (*Не щодня поповим дітям Дмитрова субота!; Василів вечір додає дня на курячу ніжку*).

Присвійні прикметники, утворені від загальної назви особи, виступають переважно у складі прислів’їв та приказок. Вони виражають різні характеристики людини: ‘ледачий, лінивий, зманіжений’, ‘пихатий, гоноровитий, примхливий’, ‘ненаситний, жадібний, скупий’, ‘на означення ступенів спорідненості, свояцтва’ тощо. Фразеологічні одиниці цієї групи можуть також означати ‘власне предмет’ (*пастиший ріжок*), ‘абстрактні поняття’ (*дитячий лепет*), мати процесуальну семантику (*за маминою спиною сидіти*).

Фразеологізми з анімалістичним компонентом становлять основу фразеологічних виразів з присвійним прикметниковим компонентом. Загалом ці фразеологізми відзначаються високим ступенем продуктивності. Вони здатні давати образну характеристику людини. Фразеологічні одиниці з прикметниками, похідними від назв таврин, мають негативні конотативні значення. Проаналізований матеріал дає змогу зробити висновок про те, що фразеологічні одиниці на позначення зовнішнього вигляду особи та її психічних якостей характеризуються частим вживанням у текстах художньої літератури та в усному мовленні (*пацюче рило, мавпяче лице (обличчя), качиний ніс, собача вірність (відданість)*). Крім того, виявлено багато народних назв рослин, що вживаються як стійкі усталені звороти з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом (*заячий салат, котяча м’ята, вовчі ягоди*).

Поняття фразеологізмів як вторинних надслівних номінацій реалій, яким властиві такі загальномовні ознаки, як нарізнооформленість, відтворюваність, стабільність компонентного складу може бути уточнено також і специфічними ознаками, властивими для тієї чи тієї тематичної групи на основі виявлення особливостей експресивно-емоційного характеру фразеологічної семантики.

Фразеологізми з присвійним компонентом – це вторинні емоційно-експресивні та змістові нашарування на їх власне значення. Вони можуть мати оцінний характер, відображаючи при цьому панівну суспільну оцінку певних ознак людей. Визначальну роль у формуванні конотативних значень відіграє переосмислення присвійних прикметників на основі метафори, метонімії, порівняння. Присвійні прикметники у складі фразеологізмів набувають негативних, позитивних або нейтральних конотацій. Соціально-оцінні конотативні значення частіше мають негативне забарвлення, рідше позитивне. Це зумовлене тим, що народна уява жвавіше реагує на негативні риси людей, ніж позитивні. Серед негативних конотацій “популярними” є ‘ледача, лінива людина’, ‘брехлива людина’, ‘жорстока, підступна, небезпечна людина’, ‘хитра, лукава людина’. Як позитивні представлені такі конотативні значення – ‘сміливий, хоробрий, відважний чоловік’, ‘вірна, незрадлива жінка’.

Фразеологізація присвійних прикметників зумовлює лексичну варіативність у складі фразеологічних одиниць. Варіюванню підлягають переважно іменники, що узгоджуються з присвійними прикметниками (*Авгієві стайні (конюшні), Каїнова печать (тавро), левина грива (шевелюра)*), рідше присвійноприкметниковий компонент (у *чортового (бісового) батька*).

Результати багатоаспектного аналізу фактичного матеріалу дають уявлення про особливості фразеологізації як процесу формування і закріплення фразеологізмів і специфіку досліджуваного корпусу одиниць на тлі інших. Здійснений аналіз фразеологізмів з посесивним компонентом може бути доповнений на матеріалі інших тематичних груп.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Федорова Ю.М. Конотативні значення українських фразеологізмів з онімістичним присвійноприкметниковим компонентом / Ю.М. Федорова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 11. – С. 211-214.

2. Федорова Ю.М. Субстантивні фразеологічні одиниці з анімалістичним присвійноприкметниковим компонентом як цілісні семантико-граматичні структури / Ю.М. Федорова // Актуальні проблеми сучасного мовознавства : Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова : Серія 9. – К., 2007. – Вип.2. – С. 33-37.

3. Федорова Ю.М. Фразеологічні одиниці з прикметниками, утвореними від античних власних назв / Ю.М. Федорова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія. – Т.2. – Вінниця, 2008. – Вип. 10. – С. 76-79.

4. Федорова Ю.М. Фразеологічні одиниці з загальною назвою особи / Ю.М. Федорова // Мовознавчий вісник : Збірник наукових праць Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 7. – С. 126-134.

5. Федорова Ю.М. Механізми метафоризації фразеологізмів з присвійними прикметниками / Ю.М. Федорова // Система і структура східнослов'янських мов :

Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : Збірник наук. праць. – К. : Освіта України, 2010. – С. 86-93.

АНОТАЦІЯ

Федорова Ю.М. Фразеологізація значень присвійних прикметників у сучасній українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2010.

У дисертаційній роботі з'ясовано особливості процесу фразеологізації синтаксичних словосполучень з присвійноприкметниковим компонентом; визначено ступені фразеологізації присвійних прикметників у складі фразеологічних одиниць; здійснено комплексний аналіз структурно-семантичних типів та моделей фразеологічних одиниць з присвійним компонентом; виявлено конотативний компонент у семантиці фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (фразеологізм), присвійний прикметник, фразеологізація, метафоризація, фразео-семантичне поле, конотативне значення.

АННОТАЦИЯ

Федорова Ю.Н. Фразеологизация значений притяжательных прилагательных в современном украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2010.

В диссертации описаны особенности процесса фразеологизации синтаксических словосочетаний с притяжательным компонентом; определены ступени фразеологизации притяжательных прилагательных в составе фразеологических единиц; осуществлен комплексный анализ структурно-семантических типов и моделей фразеологических единиц с притяжательным компонентом; представлена характеристика коннотативного компонента в семантике фразеологических единиц с притяжательными прилагательными.

В работе фразеологизация рассматривается как процесс стабилизации и закрепления в речевой практике устойчивых языковых комплексов, в которых были утеряны живые синтаксические связи между частично или полностью десемантизированными лексическими компонентами.

Определена степень фразеологизации значений притяжательных прилагательных. Чем выше устойчивость и немотивированность фразеологической единицы, тем выше степень фразеологизации значений ее компонентов. В большинстве фразеологизмов, которые возникают на базе свободных словосочетаний, в процессе фразеологизации происходят семантические изменения, которые охватывают словосочетание в целом (фразеологические сращения и фразеологические единства) или один из его компонентов (фразеологические

сочетания). В фразеологических сращениях и единствах компоненты достигли наивысшей и высшей степени фразеологизации, когда значение фразеологической единицы совсем немотивированное лексическими значениями компонентов или же в какой-то мере мотивированное образно, метафорически.

В индивидуально-авторских метафорических словосочетаниях с притяжательным компонентом, употребленным в переносном значении, и фразеологических сочетаниях в компонентах отмечается начальная ступень фразеологизации значений, то есть притяжательные прилагательные имеют фразеологически связанное значение.

Представлено состав и структуру исследуемых единиц. При анализе фразеологических единиц выделено пять тематических групп притяжательных прилагательных, от которых образуются фразеологические единицы. За характером сочетаемости слов-компонентов фразеологизмы с притяжательными прилагательными соотносятся с подчиненными словосочетаниями. За семантико-грамматическими признаками выделяются субстантивированные, адвербиальные, глагольные и адъективные фразеологические единицы с компонентом поссесивной семантики.

В работе исследованы коннотативные значения фразеологических единиц с притяжательным прилагательным компонентом. Они имеют негативно-, позитивно- или нейтрально-ценносную коннотацию. Язык живо реагирует на негативные стороны общественной жизни, негативные свойства людей, их негативные действия и поступки. Позитивно-ценносные коннотации характеризуют человека по его лучшим качествам с точки зрения народного восприятия.

Ключевые слова: фразеологическая единица (фразеологизм), притяжательное прилагательное, фразеологизация, метафоризация, фразео-семантическое поле, коннотативное значение.

SUMMARY

Fedorova J. M. Phraseological transformation of the meanings of possessive adjectives in the contemporary Ukrainian language. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of Candidate of philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2010.

The dissertation is dedicated to the peculiarities of the phraseological transformation of syntactic word-combinations with possessive adjectives component. The stages of phraseological transformation of possessive adjectives in the structure of phraseological units are defined. The complex analysis of structural semantic types and models of phraseological units with possessive component is performed. The connotative component in the meaning of phraseological units with possessive adjectives is revealed.

Key words: phraseological unit (fixed phrase), possessive adjective, phraseological transformation, metaphorical transformation, phrase-semantic field, connotative meaning.